

چالش‌های فرهنگی کمبود قلم‌های فارسی مناسب در ایران^۱

سودابه صالحی^۲، احمد صالحی کاخکی^۳،
محمد درویشی^۴

چکیده

قلم‌های اولیه فارسی که با ملزومات صنعت چاپ به ایران وارد شدند، فرم‌هایی از حروف را رایج کردند که با ذائقه فرهنگی ایرانیان هماهنگ نبوده ولی ضرورت و مزیتی چون سرعت در چاپ، استفاده از آنها را فراگیر و موجب شده است با اندک تغییراتی تا به امروز مورد استفاده قرار گیرند. هدف از نوشتار پیش‌رو، استخراج و ارزیابی چالش‌های فرهنگی ناشی از کمبود قلم‌های فارسی در ایران بوده و به‌طور خاص در پی پاسخ‌گویی به این سؤال است که کمبود قلم‌های فارسی مناسب در ایران چه اثراتی را در پی داشته و دارد.

روش تحقیق، توصیفی - تحلیلی است و اطلاعات موردنیاز به روش اسنادی از منابع چاپی و الکترونیکی گردآوری شده است. در این نوشتار، چالش‌های اصلی فرهنگی شناسایی شده عبارتند از: عدم تنوع کَمّی و کیفی و قدیمی بودن اغلب قلم‌های تایپی پرکاربرد فارسی؛ کمبود قلم‌های اختصاصی؛ کمبود خانواده کامل اقلام؛ کمبود قلم‌های تایپی مناسب و کاربردی در رسانه‌های الکترونیکی و دیجیتالی؛ کمبود قلم فارسی هم‌آهنگ با قلم‌های لاتین و عدم آموزش اصولی طراحی قلم فارسی در مراکز آموزش عالی ایران. وجود این چالش‌ها باعث تغییر زیبایی‌شناسی استفاده‌کنندگان از قلم فارسی شده و در درازمدت می‌تواند موجبات دور شدن جامعه از هویت فرهنگی ایرانی - اسلامی را فراهم آورد.

واژه‌های کلیدی

خوشنویسی، طراحی گرافیک، هویت فرهنگی، خط فارسی، قلم فارسی (فونت)

تاریخ دریافت: ۹۶/۱۱/۱۷ تاریخ پذیرش: ۹۷/۰۴/۱۱

۱. مقاله حاضر مستخرج از بخش ضرورت و اهمیت رساله دکتری نویسنده مسئول با عنوان «تبیین نظام هندسی قلم نستعلیق با تأکید بر آثار میرعماد» است.

salehis@gmail.com

۲. دانشیار دانشکده تجسمی دانشگاه هنر تهران. تهران. ایران

ahmadsalehikakhki@yahoo.com

۳. دانشیار دانشکده مرمت دانشگاه هنر اصفهان. اصفهان. ایران

Mohammaddarvishi2013@gmail.com

۴. دانشجوی دکتری پژوهش هنر دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول)

۱. مقدمه

در سیر استفاده از چاپ سربی در ایران، به دلایل ناهماهنگی کتاب‌های چاپ شده با ذوق و سلیقه ایرانیان، وارداتی بودن تمام ملزومات صنعت چاپ که در صورت خرابی امکان بازیابی و تعمیر آنها وجود نداشت و همچنین به دلیل رواج چاپ سنگی که امکان مشابه‌سازی نسخه‌های خطی را فراهم می‌نمود، استفاده از چاپ سربی کم‌رنگ شد. در دوره مشروطه با چاپ روزنامه و چشم‌پوشی از برخی زیبایی‌های خوشنویسی، به دلیل سرعت بیشتر و امکان چاپ تعداد نسخه‌های زیادتر، چاپ سربی جایگزین چاپ سنگی گردید.

با ورود چاپ به ایران، به دلیل ماهیت فناوری برخی دستگاه‌های این صنعت که در آنها تعداد کلیدهای حروف محدود بود و همچنین با توجه به ساختار هندسی قلم‌های لاتین که کلمات در قالب‌های منفصل حروف ساخته می‌شدند، ویژگی‌های این دستگاه‌ها و قلم‌های لاتین بر فرم حروف و شکل کلمات فارسی تأثیر گذاشت، به طوری که اتصالات متنوع و ویژگی‌های منحصر به فرد خوشنویسی ایرانی - اسلامی که باعث ایجاد کرسی‌بندی‌های متعدد و زیبا می‌شد، در قلم‌های چاپی به دو حالت منفصل و متصل حروف، بدون در نظر گرفتن جایگاه آنها در اول، وسط یا آخر کلمات، تقلیل یافت.

رواج چاپ سربی در ایران سبب تغییر ذائقه عمومی نسبت به فرم حروف در نوشتار فارسی شد و زیبایی‌شناسی متفاوتی را جایگزین متون خوشنویسی شده نمود. مشابه این موضوع، امروزه نیز با استفاده از قلم‌هایی که برای استفاده در رسانه‌های نوین انتقال اطلاعات توسط شرکت‌های ارائه دهنده این خدمات ارائه می‌شوند، تکرار گردیده است. این قلم‌ها غالباً متأثر از هندسه و تناسبات حروف لاتین و فضای بصری حروف عربی، به دلیل بازار بزرگ‌تر فروش نرم‌افزار نسبت به بازار ایران و این که با اضافه کردن چهار حرف فارسی امکان استفاده در ایران نیز فراهم می‌شود، طراحی شده‌اند. با توجه به عدم هماهنگی این قلم‌ها با محیط رایانه‌ای و حل مشکلات و مسائل فرهنگی ناشی از جایگزینی حروف لاتین در ساختن کلمات فارسی و همچنین بررسی وضعیت موجود قلم‌های فارسی، شورای عالی اطلاع‌رسانی، پژوهش‌نامه‌ای را به عنوان نخستین مکتوب جامع در این زمینه در سال ۱۳۸۸ ش. تدوین کرده است. در مقدمه این مکتوب اشاره شده است که قلم‌ها در نبود بستری ساختاریافته، مانند حروف سربی تحمیلی، در ایران مورد استفاده قرار می‌گیرند بدون آن که مرجعی در ساختار تشکیلاتی کشور

متولی آن باشد. این موضوع می‌تواند از دلایل استراتژیک فرهنگی توجه شورای عالی اطلاع‌رسانی به چالش‌های مرتبط با قلم‌های فارسی باشد.

در سال‌های اخیر، اقبال و توجه به حروف^۱، حروف‌نگاری^۲ و طراحی قلم^۳ فارسی بیش از هر زمان دیگری به چشم می‌خورد. این موضوع را می‌توان از تعدد رونمایی از قلم‌های جدید، حضور طراحان ایرانی در مسابقات جهانی طراحی قلم به عنوان داور و برگزیده شدن برخی از قلم‌های فارسی در مسابقات بین‌المللی طراحی قلم و همچنین، اقبال مخاطبان اصلی طراحی قلم یعنی روزنامه‌ها، مجلات و مؤسسه‌های فرهنگی و شرکت‌های بزرگ اقتصادی به داشتن قلم منحصر به فرد دریافت کرد.

همایش‌های اختصاصی قلم مانند برگزاری بخش ویژه طراحی قلم در دوسالانه طراحی گرافیک ایران در سال ۱۳۹۲ ش، فعالیت‌های بنیاد خط^۴ در آمستردام^۵، همایش‌های سالانه آستایپ^۶ در استانبول، افزودن بخش طراحی حروف غیر لاتین مثل قلم‌های عربی، فارسی، اردو و غیره در مسابقات معتبری چون تی‌دی‌سی^۷، لاینوتایپ^۸ و گرانشان^۹ و همچنین، سایت‌های اینترنتی نمایش، نقد و فروش قلم، باعث توجه بیشتر به نقش و اهمیت قلم‌های مناسب و کاربردی شده و با گسترش این فعالیت‌ها، مجالس برای نقد و تحلیل قلم از جنبه‌های مختلف، از جمله بررسی چالش‌های فرهنگی آن فراهم شده است.

با این اوصاف، هدف از این نوشتار، استخراج و ارزیابی چالش‌های فرهنگی ناشی از کمبود قلم‌های فارسی در ایران بوده است. این نوشتار به‌طور خاص در پی پاسخگویی به این سؤال بوده که کمبود قلم‌های فارسی مناسب در ایران چه اثراتی را در پی داشته دارد. به علاوه تلاش شده تا به سؤالات زیر نیز پاسخ داده شود: (۱) توجه و ساماندهی قلم‌های فارسی چه ضرورتی دارد و چه نیازهایی را برطرف خواهد کرد؟ و (۲) کمبود قلم فارسی مناسب چه معضلات فرهنگی را به همراه خواهد داشت؟

1. type
2. typography
3. type design
4. Khatt Foundation
5. Amsterdam
6. IStype
7. Type Directors Club (TDC)
8. Linotype
9. Granshan

۲. پیشینه تحقیق

در جست‌وجوی پیشینه این تحقیق اگرچه به نظر می‌آید این موضوع از دغدغه‌های متولیان فرهنگی ایران در دوره‌های مختلف بوده است، اما به نظر می‌رسد مطالعه‌ای جامع، منسجم و مؤثر در این زمینه انجام نشده است. شاهد این امر را می‌توان در عدم وضع اصطلاحات فنی این حوزه و تعداد کم آثار تحقیقی چون کتاب، مقاله، پایان‌نامه در مقاطع تحصیلی ارشد و دکتری دید. چنانچه عابدینی (۱۳۸۸) در این زمینه می‌نویسد: «ساده‌ترین نشانه این بی‌توجهی، ساده‌انگاری و عدم تعمق در آن است. هنوز برای این پدیده [تایپوگرافی] هیچ نام مشخصی نداریم، در حالی که مهم‌ترین و ابتدایی‌ترین مسأله مربوط به هر موضوع، وضع اصطلاحات مربوط به آن حوزه است» (عابدینی، ۱۳۸۸: ۴). تعداد آثار کم ارسال شده به سومین فراخوان پژوهشی با موضوع تایپوگرافی و نیازهای امروز و ارسال فقط شانزده مقاله تألیف و ترجمه و انتخاب تنها هفت مقاله متناسب با محورهای تعیین شده در فراخوان برای انتشار کتاب، به گفته کهنوند (کهنوند، ۱۳۹۱: ۱۳)، دبیر مجموعه، نشان دیگری از کمبود آثار تحقیقی در این حوزه است. بدین ترتیب، به نظر می‌رسد که این موضوع باید توسط سیاست‌گذاران فرهنگی مورد توجه ویژه قرار گیرد.

منابع محدودی درباره قلم فارسی، ویژگی‌ها و مشکلات فرهنگی مرتبط با آن نوشته شده است. از جمله این منابع می‌توان از کتاب نخستین گام‌های مدیریت نوشتار؛ راهکارهای علمی و عملی (قادر، ۱۳۸۸) نام برد. در این کتاب سیر طراحی قلم فارسی با ساختاری کاملاً هندسی و مشابه با ساختار قلم‌های لاتین نشان داده شده و طراحی قلم فارسی با ساختاری هندسی مشابه با ساختار حروف لاتین آموزش داده می‌شود. چون قلم‌های تاپی در این دو فرهنگ شباهت ساختاری اندکی با هم دارند، این رویکرد ضمن دور شدن از هویت فرهنگی ایرانی، باعث تولید قلم‌هایی می‌شود که خوانایی اندکی دارند. در کتاب دیگری با عنوان تایپوگرافی (مثقالی، ۱۳۹۰)، نویسنده کتاب ضمن اشاره به کمبود قلم‌های مناسب و کاربردی به نقش قلم در بهبود و ارتقاء کیفیت ارتباط با مخاطبان پرداخته است. در کتاب فعالان اصلاح الفبا و تغییر خط (استادی، ۱۳۹۱) نیز نقش چاپ و اهمیت قلم بسیار مهم دانسته شده و ادعا گشته که اینها می‌توانند باعث تغییرات اساسی در جوامع شوند. برای نمونه نیز به نقش و تأثیر فرهنگی چاپ سربی بر تغییر خط در ترکیه و تلاش‌هایی که در این باره در دیگر کشورهای منطقه از جمله ایران انجام گرفته است، اشاره شده است. در منابع دیگر نیز می‌توان مقالات

پراکنده‌ای در این زمینه مشاهده نمود، از جمله در مجله نشان؛ فصلنامه طراحی گرافیک ایران، شماره‌های چهاردهم (پاییز و زمستان ۱۳۸۶)، بیست و ششم (زمستان ۱۳۹۰) ویژه طراحی با تایپ و شماره سی و سوم (بهار، ۱۳۹۴) ویژه تایپ و تایپوگرافی. در این مقالات، به موضوعاتی چون طراحی قلم و فرهنگ خاورمیانه، معرفی برخی قلم‌های تایپی متأخر، سیر طراحی قلم در ایران، تأثیرات و مسائل حروف سربی در روند طراحی قلم‌ها پرداخته شده است. ولی چالش‌های موجود در این حیطة به اندازه‌ای گسترده است که منابع موجود نه‌تنها برای طرح آنها کافی نیستند بلکه پرداختن به آنها همت و تلاش عموم دست‌اندرکاران در این زمینه را می‌طلبد.

در این مقاله جهت درک بهتر این چالش‌ها، ابتدا ضرورت و اهمیت طراحی قلم و در ادامه مطلب نقش و کارکرد قلم نمایانده شده و سپس به چالش‌های فرهنگی ناشی از کلمبود قلم‌های فارسی در ایران پرداخته شده است.

۳. ضرورت‌های طراحی قلم فارسی

اختراع حروف چاپی توسط یوهانس گوتنبرگ^۱ در سال ۱۴۳۵، شروع پیدایش حروف چینی و تغییر از خوشنویسی لاتین به تایپوگرافی در صنعت چاپ بود (ریزا، ۲۰۰۶: ۵۲). اما گذر از خوشنویسی به قلم در حروف چاپی عربی و فارسی اتفاق نیفتاده است. حروف چاپی فارسی و عربی اولیه، تحت هدایت تولیدکنندگان غربی، به نسخه‌های عاری از خلاقیت نمونه‌های زیبای دست‌خط و به نسخه‌های مکانیزه‌ای از خوشنویسی تبدیل شدند و هرگز نتوانستند جایگاه هنری خوشنویسی را حفظ کنند.

طراحی و ساخت قالب‌های سربی حروف عربی و فارسی در دوران مختلف در اروپا با اهداف فرهنگی متفاوتی صورت گرفته است. برخی از این اهداف عبارت‌اند از:

۱. ترویج آیین مسیحیت یا ترغیب و تحکیم امور سیاسی و مذهبی در سرزمین‌های اسلامی تازه فتح‌شده: برای نمونه می‌توان به این موارد اشاره کرد که پس از فتح آندلس توسط مسیحیان، حروفی برگرفته از کوفی مغربی برای ترویج آیین مسیحیت بین مسلمانان طراحی گردید (روپر^۲، ۱۳۸۸: ۴۴) یا به گفته مگز^۳ (مگز، ۱۳۸۸: ۱۳۸)، ویلیام کاسلون^۴ برای ترویج جامعه مسیحی در ابتدای قرن هیجدهم میلادی

1. Johannes Gutenberg
2. Rees
3. Roper
4. Phillip B. Meggs
5. William Caslon

حروف عربی خاصی را طراحی نمود یا آن‌طور که غلامی جلیسه (غلامی جلیسه، ۱۳۹۰: ۱۰۲۳) اشاره می‌کند، بعد از استیلای انگلیسی‌ها بر هند، حروف سربی قلم نستعلیق جهت اداره بهتر امور سیاسی توسط چارلز ویلکینز^۱ ساخته شد.

۲. فروش بیشتر دستگاه‌های قالب‌ریزی و حروف‌ریزی: تولید کنندگان صنعت چاپ در پی تجارت و فروش دستگاه‌های چاپ، ساخت حروف برای زبان‌های مختلف، از جمله عربی و فارسی را آغاز کردند. این حروف که برای بازار بزرگ کشورهای عربی طراحی شده بود، «با تلاش و نفوذ فراوانِ غربی‌ها برای فروش ماشین‌آلات چاپ جدید، از سال‌های ۱۳۲۰ تا ۱۳۳۰ شمسی، به ایران [نیز] وارد شد» (سپهر، ۱۳۹۱: ۲۰).

۳. انتشار علوم، به‌ویژه طب، ستاره‌شناسی و همچنین نیاز به ثبت و انتشار کشفیات باستان‌شناسی در سرزمین‌های اسلامی: از قدیمی‌ترین کتاب‌هایی که به زبان عربی و فارسی در اروپا چاپ شده است، کتاب‌های دانشمندان تمدن اسلامی در علوم مختلف است. از جمله آنها می‌توان به کتاب القانون فی الطب ابن سینا، کتاب‌های نجوم چون زیج الغیبگ و فی حرکت السماویة و جوامع علم النجوم الفرقانی و بسیاری کتب دیگر اشاره کرد.

قلم‌های طراحی شده متقدم عربی و فارسی جهت چاپ این کتب، بدون اشراف دقیق اروپائیان به فرم حروف، ساختار نگارشی و قواعد هندسی و اصول زیبایی‌شناسی خوشنویسی اسلامی طراحی و ساخته شده بودند. این عدم اشراف را می‌توان از اشتباهات فراوان در آثار چاپی آنها متوجه شد؛ برخی حروف با گذاشته شدن نقطه‌ای بر آن یا حذف نقطه از آن، جایگزین حرف دیگری شده است. مثل حرف «ف» که با برداشتن نقطه آن جای حرف «و» با گذاشتن دو نقطه به عنوان حرف «ق» استفاده شده است (تصویر ۱). در مثالی دیگر عدم نقطه‌گذاری حرف «ذ» و عدم استفاده از اعراب‌های ضمه و کسره در قرآنی که پاگانینی^۲ با هدف فروش در سرزمین‌های اسلامی در سال ۱۵۳۸ م. در ژنوا منتشر کرد (نورمن^۳، ۲۰۱۸) موجبات عدم اقبال آن را فراهم نمود (تصویر ۲).

1. Charles Wilkins

2. Paganini

3. Norman

هر که آمد عمارت تو نه ساخت
 رفت و منزل بد یکره پر ساخت
 وان یکره چو هم چنین همی
 و این عمارت بسز نهرن کنی *

کجا رون همای خندان بند و کنار

تصویر ۱. کتاب لغت فرنگ و پارس تألیف پی آنجلو اس جوزف
 (P. Angela S. Joseph) 1684 م. (google Books; nodate)

تصویر ۲. نخستین قرآن چاپ شده جهان توسط
 پاگانینی، ۱۵۳۸ م. در شهر روم
 (jhiblog.org; nodate)

علاوه بر اشکالات نگارشی در این آثار، برخی تناسب‌اندازه حروف نیز تغییر کرده است. حسین عبدالله‌زاده حقیقی، طراح قلم زر، نخستین قلم فارسی، در این باره می‌نویسد: «انگلیسی‌ها و آلمانی‌ها خط را نمی‌شناختند و به دلیل دنیای فنّ خودشان، خط را از زیبایی خارج کردند» (عبدالله‌زاده حقیقی، ۱۳۸۱: ۶). این تغییر تناسبات، باعث سگته‌هایی در دنبال کردن کلمه با چشم و کندی خواندن می‌شود. در صورتی که با رعایت تناسب‌اندازه حروف که طی قرون متمادی در خوشنویسی اسلامی به نهایت اعتدال و هماهنگی رسیده‌اند، چشم به دلیل آشنایی با فرم حروف و ترکیب آنها، بدون دقت در جزئیات، کلمات را می‌خواند و مفهوم متن، سریع و راحت درک می‌شود. علاوه بر موارد فوق، فناوری چاپ حروف لاتین نیز خودش را به نوشتار فارسی و عربی تحمیل کرده است، به طوری که «در دستگاه ماشین تایپ، به دلیل محدودیت‌های تعداد کلیدهای آن، تعداد اشکال برخی حروف فارسی باید از چهار نوع به دو نوع تقلیل می‌یافت. لذا، حروف فارسی تنها به دو صورت چسبان و جدا طراحی شدند» (حقیقی، ۱۳۸۶: ۳۶).

متأسفانه پس از فراگیر شدن و استفاده مکرر از این قلم‌ها در سال‌های متمادی، امروزه چشم و ذهن ما به کلی حساسیت‌اش را نسبت به زیبایی‌های فرم حروف و ترکیب‌های خوشنویسی از دست داده و حروف سربی و قلم‌های مورد استفاده در

ماشین‌های اولیه تایپ را مبدأ و مرجع زیبایی قلم‌ها تلقی می‌کند تا آن‌جا که معیار زیبایی، خوانایی و صحت یک قلم در مقایسه با تیترو روزنامه‌های کثیرالانتشار چاپ سربی دهه چهل و پنجاه تعیین می‌شود.

۴. مبانی نظری تحقیق: اهمیت، نقش و کارکرد قلم

قلم، ماندگارترین، پرکاربردترین و عام‌المنفعه‌ترین بخش طراحی گرافیک است. در تأیید این جمله می‌توان قلم‌گاراموند^۱ را نام برد که به دلیل وضوح و هماهنگی کامل حروف آن تا امروز باقی مانده است. این قلم «در سال ۱۵۳۵ م. توسط کلود گاراموند^۲ طراحی و بعدها توسط روبرت گرانژان^۳ و کریستف ون دایک^۴ پیشرفت‌هایی در آن صورت گرفت. امروزه از این قلم برای فیلم‌سینما^۵، فونت‌های نمایشی^۶ در صفحات نمایش‌گر و انواع بزرگ‌تر آن برای تیتروها و عناوین استفاده می‌شود» (بروکمان، ۱۳۸۶: ۲۵). وجوه دیگری از نقش و اهمیت قلم‌های مناسب و کاربردی را می‌توان از جنبه‌های مختلف مورد بررسی قرار داد. این موارد عبارت‌اند از:

۴-۱. شکل و فرم قلم در تقویت بیان مفاهیم:

در بازنمایی مفاهیم یا بیان موضوعات مختلف، علاوه بر تکنیک‌های متنوع تصویرسازی و صفحه‌آرایی، انتخاب حروف و قلم مناسب نیز از اهمیت بسزایی برخوردار است. برای مثال برای صفحه‌آرایی کتاب «طراحی گرافیک در مقیاس‌های بزرگ»^۷ (تصویر ۳) قلمی بسیار نازک انتخاب شده است تا بافت نوشتاری متن روشن و سبک شده و در نتیجه، بزرگی آثار که هدف اصلی کتاب است، بهتر به نظر برسند. این شیوه انتقال محتوا و مفهوم در ناخودآگاه ذهن خواننده متن اتفاق می‌افتد اما طراحان، مسوولانه و آگاهانه از این قابلیت استفاده می‌کنند. ممیز (۱۳۸۲) در این باره معتقد است: «اگر [انتخاب] شکل حروف هر موضوعی دارای هماهنگی تصویری با محتوای آن باشد خواننده و بیننده از پیش، آمادگی ورود به فضای موضوع را پیدا می‌کند و در نتیجه درک مطلب برایش بهتر و مطبوع‌تر خواهد بود» (ممیز، ۱۳۸۲: ۴۷).

1. Garamond

2. Claude Garamond

3. Robert Granjon

4. Cristoph Van Dyck

5. film.setting

6. display faces

7. Outsize Large Scale Graphic Design

barriers are a familiar sight around any city. They, of a primary function which is to keep passers-by safe during and the site safe from intruders. But they also present a promotional opportunity – a billboard-sized surface at street consultancy Four IV worked with Mulberry on a complete its brand, with the aim of attracting a new generation of customers without losing the fashion retailer's former base. The designers worked on everything from a carrier bag design to a refit of Mulberry's New Bond in Central London. While building work was underway, Four IV seized an opportunity to promote the new-look store by construction barriers in the form of a giant Mulberry handbag. a piece of promotion signalling the character of the brand stated, yet fun and eye-catching way. Similarly, during a

تصویر ۳. انتخاب قلم بسیار نازک برای صفحه‌آرایی کتاب

Larg Scale Graphic Design (Forbes, 2003: 23)

آنچه در ایران مرسوم است اینکه از تعدادی محدود قلم در متون مختلف با مخاطبان گسترده آنها از کودک و نوجوان تا بزرگسال استفاده می‌شود. این موضوع خواننده را نسبت به شکل و ظرفیت‌های بیانی قلم‌ها بی تفاوت می‌کند. تنوع قلم‌های کاربردی می‌تواند باعث دقت نظر بیشتر، تعمق در موضوع و دوری از یکنواختی و کسالت گردد و رغبت به مطالعه را در مخاطبان ایجاد یا تقویت کند.

۴-۲. قابلیت بیان بخشی از هویت فرهنگی جوامع:

الفبا و خط از آن رو که تجسم شکل نوشتاری زبان‌های شفاهی هستند، مظهر قدرت‌مندی از هویت فرهنگی‌اند و انتقال تاریخ و تفکر ثبت شده یک فرهنگ را تسهیل می‌کنند. از این رو است که سبک تجسمی یک تایپ‌فیس^۱ در درون خود معنایی نمادین دارد که به تحولات فناورانه، سیاسی و اجتماعی یک دوره خاص اشاره می‌کند (ابی فارس، ۲۰۱۳: ۷۳-۷۴). همان‌گونه که اقلام خوشنویسی مبین دوره تاریخی خاصی هستند، بسیاری از اشکال تایپ نیز نماینده و معرف دوران طراحی و استفاده خود هستند. تایپ بدون زائده^۲، تایپوگرافی مدرن را در اوایل قرن بیستم میلادی شکل داد. به‌خصوص پس از آن‌که یان چیکولد^۳ در کتاب تایپوگرافی نوین^۴ در سال ۱۹۲۸ م.

1. Typeface
2. Abi Fares
3. Sanserif
4. Jan Tschichold
5. Die neue Typographie

۱۹۳۲ م توسط استانی موریسون^۱ طراحی شد. این حروف، موفق‌ترین و پرکاربردترین تایپ قرن بوده است (پا^۲ و برگر^۳، ۲۰۰۶: ۲۷۰). همچنین، مدرسه باهاوس^۴ را می‌توان از نخستین مجموعه‌هایی دانست که برای هویت سازمانی خود، قلم خاصی طراحی کرده است. این قلم، یونیورسال^۵ نام دارد که هربرت بایر^۶ در سال ۱۹۲۵ م. آن را طراحی کرده است (کرایک^۷ و برتون^۸، ۱۳۸۲: ۱۵۴).

در ایران، داشتن قلم اختصاصی اخیراً مورد توجه واقع شده است. قلم ویژه، طراحی شده توسط دامون خان‌جان‌زاده برای مجله‌ی کارنامه، قلم نغمه طراحی شده توسط مسعود محمدزاده برای روزنامه‌ی شرق و قلم نوین طراحی شده توسط هیربند لطفیان برای بانک اقتصاد نوین (تصویر ۶) از نمونه‌هایی هستند که نشان‌دهنده‌ی اهمیت قلم تایپی در ساختن بخشی از هویت بصری مؤسسات و شرکت‌های تجاری و فرهنگی در ایران هستند.

ء آآآا بپتث جچچخ دذ رزژ سسش س ش
صضضض ظظظظ عغغغ فففف ق ق ق
کککگ لللل م م م م ن ن و و ه ه ه ه ی
لا لاله - - - - -
= ÷ x + - % « » () / ؟ ! ; : ، ، ۰ ۱ ۲ ۳ ۴ ۵ ۶ ۷ ۸ ۹ ۴ ۵ ۶

تصویر ۶. قلم نوین. طراحی شده توسط هیربند لطفیان برای بانک اقتصاد نوین.

(rangmagazine.com, nodate)

۵. یافته‌های تحقیق

چالش‌های فرهنگی ناشی از کمبود قلم‌های کاربردی و مناسب در ایران به‌رغم اهمیت و کارکرد قلم، اثرات فرهنگی استفاده از آن در ایران به معنی واقعی مورد توجه نبوده

1. Stanley Morrison
2. Pao
3. Berger
4. Bahause
5. Universal
6. Herbert Bayer
7. Craig
8. Barton

و شناخته نشده است. به دلیل کمبود قلم‌های مناسب و کاربردی، این موضوع در حوزه‌های مختلف کاربرد قلم، تأثیرات متفاوتی را گذاشته است. از جمله در طراحی گرافیک این کمبود، مانعی جدی در راه شکل دادن به بیان بهتر محتوای آثار یا عدم امکان ارائه شیوه شخصی در آثار هنرمندان بوده است. بنابراین، برخی طراحان گرافیک چون مهدی سعیدی و فرهاد فزونی، تایپ یا قلم‌های مناسب برای نیازهای ویژه کار خود طراحی کرده‌اند و برخی چون مرتضی ممیز با توجه به فضای بصری برخی سفارشات چون عنوان پوستر و جلد، نشانه‌های نوشتاری طراحی نموده‌اند. برخی چون قباد شیوا و ایمان راد به خوشنویسی، تصویرسازی و نقاشی با حروف پرداخته‌اند. این موارد غالباً برای تیترو عنوان‌های کارایی دارند، اما «موضوعی که همچنان باقی است، متن و خبری است که در انتظار تایپ یا قلم مناسب فارسی است که خواننده را در آسان‌تر و سریع‌تر خواندن و آگاه شدن فراتر از خبر، یاری کند» (سپهر، ۱۳۹۱: ۱۶۲). این کمبودها باعث شده است تا توجه طراحان حروف، سفارش‌دهنده‌گان و مخاطبان به‌طور جدی به قلم فارسی جلب شده و توقع و انتظار آنها را برای قلمی متمایز و سالم بالا برده است. این امر انگیزه تولید قلم‌های فارسی را افزایش داده، اما نتیجه چندان مطلوب نبوده است و بسیاری از قلم‌های طراحی شده، دست‌خوش تکرار، شباهت یا ایرادهای طراحی و فنی بوده‌اند. از دیگر چالش‌های مرتبط با قلم می‌توان موارد زیر را برشمرد:

۵-۱. عدم تنوع کمی و کیفی قلم‌های فارسی و تزئینی بودن اغلب آنها:

قلم‌های فارسی علاوه بر تعداد محدود، اغلب مشابه‌اند و بر مبنای کاربرد طراحی نشده‌اند. این تعداد محدود در مورد فونت‌های زبان عربی که «دومین زبان گسترده جهانی است» (ابورجیلی^۱، ۲۰۱۱: ۱۷) نیز صادق است: تیتوس نمث^۲ (۲۰۰۶) در مورد کمبود قلم‌های عربی نسبت به قلم‌های لاتین می‌نویسد: «در سال ۲۰۰۵ کتابخانه فونت شاپ^۳ حدود چهار هزار فونت دیجیتال ارائه کرده که بخش اعظم آنها فونت‌های لاتین هستند و تعداد فونت‌های عربی در این فروشگاه در مقایسه با فونت‌های لاتین بسیار ناچیز است، به علاوه اینکه، کیفیت آنها غالباً نامناسب‌اند» (نمث، ۲۰۰۶: ۳). این کمبود «در رسانه‌های ارتباطی معاصر، مانعی جدی در راه شکل گرفتن یک فرهنگ طراحی جاافتاده است» (ابی فارس، ۱۳۸۶: ۷۴). حدود ششصد قلم فارسی در نرم‌افزارهای مختلف فونت ارائه می‌شوند (عفرای، ۱۳۸۸: ۷). از این تعداد، فقط معدودی برای متن قابل استفاده است و بیشتر قلم‌های موجود در نرم‌افزارها و رایانه‌ها، فانتزی، تزئینی و قلم‌های تیترو هستند.

1. Abou Rjeily

2. Titus Nemeth

3. FontShop Library

۲-۵. قدیمی بودن اغلب قلم‌های تایپی پرکاربرد فارسی:

قلم‌های فارسی موجود که برای خلق آثاری با چهره معاصر لازم‌اند، فاقد پیچیدگی و تنوع هستند و تحول حروف چاپی در مقایسه با تحولات تجاری که رشد سریعی دارند، کند بوده است. برخی از این اقلام پرکاربرد مثل قلم زر حدود شصت سال قبل در حدود سال‌های ۳۷-۱۳۳۶ ش توسط حسین عبدالله‌زاده حقیقی طراحی شده است. قلم یاقوت در سال ۱۹۵۶ م. در شرکت لاینوتایپ^۱ و قلم میترا در سال ۱۹۷۵ م توسط تیم هالووی^۲ و قلم لوتوس در اوایل قرن گذشته میلادی در شرکت لاینوتایپ طراحی شده‌اند (Linotype.com, ۲۰۱۶). این اقلام متأثر و متناسب با فضای فرهنگی و بصری امروز جامعه، رشد علوم و تکنولوژی‌های مختلف اطلاعات و متون نوشتاری در رسانه‌های الکترونیکی نیستند و نیاز به نو شدن و طراحی جدید دارند. همچنین اقلام تایپی مذکور به دلیل استفاده مکرر در این سال‌ها، به‌رغم زیبایی و تناسب موجود در آنها، تکراری به نظر می‌رسند و دیگر آن جذابیت اولیه را ندارند و رغبت مخاطبان را بر نمی‌انگیزند، چراکه «طبیعی است که نوشتن هم با گذشت زمان، پویایی خود را از دست بدهد» (وایت، ۱۳۸۹: ۹). شاید به همین دلیل است که وقتی قلم ادبی عربیک^۳ در سال‌های ۲۰۰۴ تا ۲۰۰۵ م توسط تیم هالووی^۴ طراحی می‌شود (myfonts.com)، به‌رغم عربی بودن فضای بصری آن که می‌تواند با تأثیر فرهنگی خود سلیقه بصری عمومی را جهت دهد، در ایران مورد استقبال قرار می‌گیرد و پرکاربرد می‌شود.

۳-۵. کمبود قلم‌های اختصاصی:

متون و موضوعات متنوع و گاه متضاد را نمی‌توان با چند قلم محدود چاپ کرد، مگر اینکه به نقش تصویر حروف در خوانایی، تبیین و القای بهتر معانی متن اهمیتی ندهیم. «امروزه به سبب گسترش تخصص‌ها و رشد روابط جمعی و رشد دانش بصری و اطلاعاتی، نیاز به طراحی و کاربرد نشانه‌های نوشتاری از جمله خط برای خواندن، روزافزون است» (حقیقی، ۱۳۹۰: ۲۲). در ایران به دلیل عدم وجود قلم‌های اختصاصی، معمولاً کتب از مقطع سنی کودک و نوجوان تا بزرگسال و موضوعات مختلف، با تعداد محدودی قلم، حروف چینی و چاپ می‌شوند. حتی در برخی قلم‌های موجود به طراحی علائم ریاضی، فیزیک، شیمی، علوم نوین و بسیاری دیگر پرداخته نشده است و از علائم قلم‌های لاتین حتی بدون تشابه به شکل قلم، استفاده می‌کنند.

1. Linotype
2. Tim Holloway
3. Adobe Arabic
4. Tim Holloway

در مثالی موفق و کاربردی از قلم‌های اختصاصی می‌توان قلم ترافیک را که برای موضوعی خاص و براساس نیاز آن حوزه که وضوح بیشتر در حال حرکت و دیده شدن از فاصله دور است، نام برد (تصویر ۷). این قلم به دلیل عدم وجود جزئیات در فرم حروف و تأکید بر صراحت و سادگی، در مقایسه با قلم‌های قدیمی تری که در جاده‌های بین شهری ایران استفاده می‌شود، بسیار خواناتر و به فضای فرهنگِ بصری امروز نزدیک‌تر است.

تصویر ۷. قلم مورد استفاده در تابلوهای راهنمایی و رانندگی جاده‌ای ایران در مقایسه با قلم ترافیک، که برای استفاده در تابلوهای شهری توسط حمیدرضا بقاپور - مصطفی اوجی طراحی شده است، بسیار قدیمی به نظر می‌رسد.

(راست sebghatazad.com، چپ neshanmagazine.com)

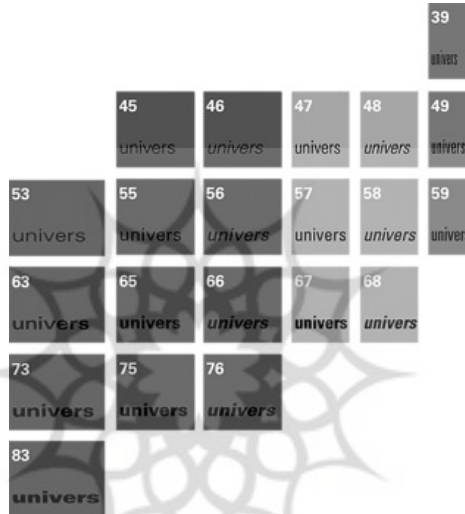
۴-۵. کمبود خانواده کامل قلم فارسی: انسان‌ی و مطالعات فرهنگی

در صنعت نشر امروز ایران از خانواده حروف در جایگاه مناسب آن استفاده نمی‌شود. چون خانواده کامل خیلی از قلم‌ها وجود ندارد، معمولاً در ایران از قلم‌های مختلف برای عنوان اصلی، متن، تیترا، سوتیترا، شرح تصویر و پانویس در طراحی مجله، روزنامه و غیره استفاده می‌شود. چون با قلم‌های متعدد در یک متن نمی‌توان نظم بصری لازم را ایجاد کرد، این کار باعث عدم تمرکز در خواندن شده و خستگی چشم را در پی خواهد داشت. هدف استفاده از خانواده حروف، ایجاد هماهنگی، تعادل و تمایز و تفکیک از سایر قلم‌هاست (کهنوند: ۱۲۲). در میان قلم‌های موجود فارسی معدودی قلم است که مثل قلم زر شکل سیاه آن طراحی شده باشد. به نظر می‌رسد شکل سیاه دیگر قلم‌ها، تنها با ضخامت بیشتر خط بیرونی^۲ حروف شکل گرفته

1. Bold

2. Outline

باشد. مثل فونت ماکروسافت اویغور^۱ که توسط مأمون صقال^۲ در سال ۲۰۰۲ م. برای ماکروسافت طراحی گردیده است (sakkal.com.nodate). از نمونه‌های خانواده کامل فونت، می‌توان از فونت یونیورس^۳ (تصویر ۸) با تنوع زیاد آن نام برد که توسط آدریان فروتیگر^۴ در سال ۱۹۵۴ م طراحی شده است (مگز، ۱۳۸۴: ۳۸۹).

تصویر ۸. خانواده کامل فونت یونیورس.
طراح: آدریان فروتیگر، ۱۹۵۴ م.
(100besttypefaces.nodate)

۵-۵. کمبود قلم‌های تایپی مناسب و کاربردی در رسانه‌های الکترونیکی و دیجیتالی:

ابزارهای انتقال اطلاعات به سمت کوچک شدن، راحت‌تر شدن استفاده و حجم انتقال داده‌ها به سمت بیشتر شدن، سهولت انتقال و سرعت بیشتر، به پیش می‌روند. در این مسیر، انتقال داده‌های نوشتاری به دلیل حجم کمتر از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این موضوع در انتقال اطلاعات از طریق تلفن همراه، اینترنت و دیگر ابزارهای نوین انتقال اطلاعات به راحتی قابل لمس است.

حروف لاتین به دلیل قرارگیری در بطن تحولات فناوری انتقال اطلاعات، با این آهنگ پیشرفت و ساختار فناوری آن هماهنگ شده است، این موضوع در کشورهایی

1. Microsoft Uigure
2. Mamun Sakkal
3. Unvers
4. Adrian Frutiger

که نوشتاری متفاوت با نوشتار لاتین دارند باعث بروز محدودیت‌هایی گشته و حروف فارسی به دلیل همین محدودیت‌ها، کمتر مورد استفاده کاربران در فضاهای جدید انتقال اطلاعات دیجیتال و الکترونیکی قرار گرفته است. در مواردی، کاربران از حروف انگلیسی برای نوشتن کلمات فارسی استفاده می‌کنند (از این کار با اصطلاح فینگلیش در فرهنگ عامه یاد می‌شود) که این موضوع می‌تواند در درازمدت باعث بروز مشکلات فرهنگی متعددی چون دور شدن از هویت فرهنگی مخاطبان فارسی‌زبان شود.

با وجود اینکه رسانه‌های الکترونیکی، دیگر محدودیت‌های تکنیکی و اجرائی گذشته را ندارند و زمینه بسیار مناسبی برای تولید و اجرای قلم‌های زیبا ایجاد شده است و همچنین به دلیل گسترش روز افزون آنها، بستر مناسبی برای تأثیرگذاری فرهنگی بر مخاطبان فراهم شده است، اما همچنان این بخش، یکی از پر مشکل‌ترین بخش‌های کاربرد و استفاده از قلم‌های فارسی و عربی است و بیشترین نیاز به حروف متناسب و کاربردی را دارد. قلم مورد استفاده در زیرنویس اخبار سراسری تلویزیون ایران را می‌توان به عنوان نمونه قلمی دانست که ویژه استفاده در رسانه‌های الکترونیکی و دیجیتال طراحی شده است. این قلم بسیار خشک و هندسی بوده و شبیه به قلم مورد استفاده در شبکه تلویزیونی العربیه است (تصویر ۹) که فضای فکری و فرهنگی بسیار متفاوت و مخالفی را در مقایسه با رسانه ملی ایران پیگیری می‌کند. از موارد موفق طراحی قلم در رسانه‌های الکترونیکی، قلم مورد استفاده در هویت بصری شبکه سه سیما است. در طراحی این قلم ضمن رعایت الزامات نمایش بهتر در رسانه‌های الکترونیکی، سعی شده است فرم حروف آن متناسب با فضای فرهنگی ایران باشد (تصویر ۱۰). از ویژگی‌های این قلم، انحناهای قابل ملاحظه در فرم حروف و وضوح بسیار زیاد آن است.

تصویر ۱۰. قلم طراحی شده برای هویت بصری شبکه سه. طراح ایمان یاری (yaghout-art.ir. nodate).

تصویر ۹. فونت اخبار شبکه‌ی یک سیما (mp۴.ir).

۵-۶- کم بود قلم فارسی هم‌آهنگ با قلم‌های لاتین:

ارتباطات جهانی با گسترش وسایل ارتباط جمعی نوین، ضرورت کاربرد متن‌های دو

یا چندزبانه را ایجاب کرده است. به دلیل محدودیت‌های روابط تجاری، اقتصادی و فرهنگی بین‌المللی، این موضوع در ایران کمتر ملموس است، درحالی که در بسیاری از کشورها از جمله کشورهای عربی که روابط گسترده بین‌المللی دارند و بازار بزرگ توزیع کالا در خاورمیانه هستند، کاربرد دو زبان، به‌ویژه در متون تجاری و تبلیغاتی، معمول و مرسوم است.

علاوه‌بر استفاده از دو یا چند زبان در متون تجاری و تبلیغاتی، طراحان گرافیک خاورمیانه از جمله طراحان گرافیک ایران، برای ساختن ترکیب‌بندی زیباتر و کم‌نقص‌تر، در آثارشان از حروف لاتین در کنار حروف عربی و فارسی استفاده می‌کنند. این طراحان گاهی «عدم رضایت از خط فارسی را با چاشنی کردن چند سطر به زبان انگلیسی جبران می‌کنند که خود مشکل را دوچندان می‌کند چراکه هم‌نشینی حروف فارسی و انگلیسی مقوله‌ای است که نیازمند دانش و تجربه ویژه‌ای در حروف‌چینی است» (کهوند، ۱۳۸۸: ۱۱۲).

برای رفع این ناهماهنگی حروف در قلم‌های فارسی و عربی با قلم‌های لاتین راه‌حلهایی که تاکنون پیشنهاد و اجرا گردیده است عبارت‌اند از:

الف) اعمال هندسه حروف لاتین در حروف فارسی و عربی:

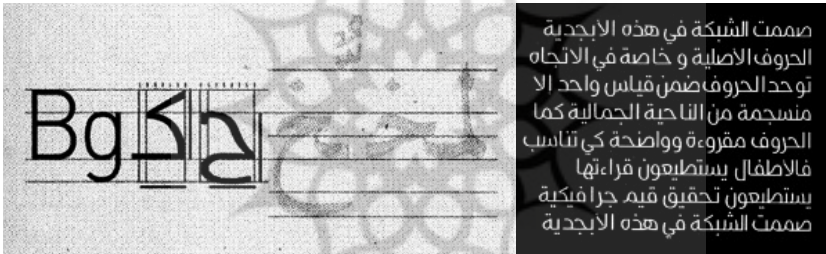
در کشورهای عربی و فارسی‌زبان، معمولاً مدل ذهنی طراح برای طراحی قلم، حروف و قلم‌های لاتین است و آگاهانه یا ناخودآگاه، به دلیل انسجام و هماهنگی موجود در قلم‌های لاتین، نگاه طراحان به حروف و قلم‌های لاتین است. طراحان سعی در نوعی ترجمه شکل حروف لاتین به حروف عربی و فارسی یا استخراج حروف عربی و فارسی از حروف لاتین دارند. کاشانی (۱۳۹۰) در این باره می‌نویسد: «سیطره کمیت و کیفیت حروف لاتین موجب شده است تا غالب طراحان تایپ‌فیس‌های عربی و فارسی، به‌رغم در دسترس بودن منابع متنوع و غنی حروف سنتی، همواره در پی‌ریزی ساختمان قلم‌هایشان نیم‌نگاهی به تجربیات طراحان حروف لاتین داشته باشند تا در انتها تأثیر منطق حروف لاتین در آثارشان مشهود باشد» (کاشانی، ۱۳۹۰: ۲۲).

نگرش هندسی و ساده کردن بیش از حد حروف فارسی و شبیه‌سازی به تایپ لاتین می‌تواند به دور شدن از زیبایی و خوانایی قلم فارسی بیانجامد، چراکه این دو زبان هیچ‌گونه شباهت ساختاری ندارند. تأثیر ساختارهای قلم‌های لاتین بر طراحی حروف عربی را می‌توان بیشتر در طراحی قلم‌های نصری خطار^۱ (تصویر ۱) و یاسر

عباراً (تصویر ۱۲) که از پیشگامان طراحی قلم‌های جدید عربی هستند، دید. همچنین می‌توان در طراحی برخی نشانه‌های نوشتاری^۲ عربی (تصویر ۱۳)، این موضوع را به‌وفور مشاهده کرد.

الأبجدية الموحدة تسهل الطباعة العربية

تصویر ۱۱. فونت طراحی شده توسط نصری خطار. (Ridone, 2014: 76)

تصویر ۱۲. هندسه حروف لاتین در طراحی قلم عربی. یاسر عتبار. (کرا، ۱۳۸۴: ۲۶-۲۷)

تصویر ۱۳. به‌هم ریختن ساختار هندسی و تناسبات حروف در هماهنگی بصری نشانه نوشتاری عربی و فارسی شرکت هواوی با عنوان لاتین شرکت (momtaznews.com). این نوع هماهنگی باعث به‌هم خوردن هندسه حروف عربی و عدم تناسب شکل و اندازه آنها به‌ویژه در بزرگ شدن اندازه حرف «ه» و کوچک شدن حرف «آ» نسبت به دیگر حروف شده است.

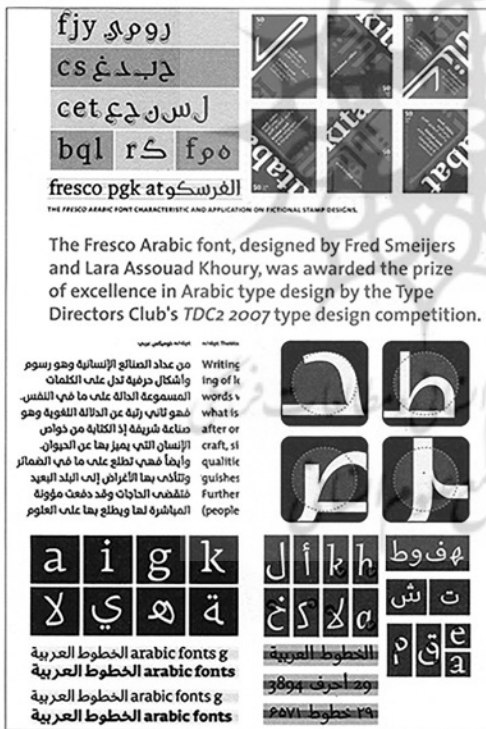
در طراحی قلم‌های خطّار و عتبار به ترتیب مشاهده می‌شود که با از بین بردن اتصالات در حروف و با کم کردن خطوط کرسی خوشنویسی اسلامی، سعی در

1. Yasir Abbar
2. Logotype

هماهنگی هندسه حروف عربی با حروف لاتین داشته‌اند. با این کار شکل‌هایی از حروف و کلمات ساخته شده است که ضمن از دست دادن هویت فرهنگی و تناسب اندازه خود، خوانایی را نیز دچار مشکل کرده است. امروزه در طراحی نشانه‌نویسته بسیاری از شرکت‌های تجاری بین‌المللی نیز به جهت هماهنگ کردن فرم بصری نشانه در دو زبان متفاوت، سعی می‌شود فضاهای تعدیل شده مثبت و منفی حروف لاتین که از ویژگی‌های هندسی آن است در نشانه‌نویستی شرکت‌ها در زبان‌های دیگر هم ایجاد شود. این کار باعث به هم خوردن هندسه حروف و عدم تناسب شکل و اندازه آنها در نشانه‌نویسته عربی و فارسی این شرکت‌ها شده است.

ب) تعامل و هماهنگ‌سازی حروف فارسی و عربی با حروف لاتین

در حالی که تایپوگرافی دوزبانه در اکثر کشورهای خاورمیانه اصل پذیرفته شده‌ای است، تعداد اندکی قلم فارسی و عربی مناسب و هم‌وزن قلم لاتین وجود دارد که بتوان هم‌زمان در یک متن استفاده کرد. این موضوع می‌تواند در توسعه رسانه‌های جدید تأثیر منفی داشته باشد. با درک کمبود قلم‌های متناسب عربی با قلم‌های لاتین بود که بنیاد خطا، سازمان فرهنگی مستقل در آمستردام هلند که در زمینه پژوهش و طراحی تایپوگرافی دوزبانه فعالیت می‌کند، سعی در برگزاری پروژه‌هایی با عناوین تایپوگرافی واسط^۲ (۲۰۰۵-۲۰۰۷ م.) و تایپوگرافی واسط در شهر^۳ (۲۰۰۹-۲۰۱۱ م.) به جهت نزدیک‌تر کردن دو فضای فرهنگی عربی و لاتین

تصویر ۱۴. بخشی از قلم‌های طراحی شده در پروژه واسط^۲ ۲۰۰۵-۲۰۰۷ م. (ابی فارس، ۱۳۹۰: ۲۷).

1. Khatt Foundation
2. Typographic Matchmaking
3. Typographic Matchmaking in the City

در سرزمین‌های عربی کرده بود. هدف این پروژه‌ها، تحقیق در باره نیازهای دوزبانه و حروف دوگانه در طراحی معاصر دنیای عرب و خاورمیانه با توجه به نشریات و رسانه‌های جدید و همچنین معرفی جایگزین‌هایی برای طراحی قلم‌های عربی موجود در بازار و پیشنهاد راه‌حل‌های جدید برای قلم بوده است (تصویر ۱۴).

۵-۷. عدم آموزش اصولی طراحی قلم فارسی در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی ایران:

یکی دیگر از چالش‌های فرهنگی مرتبط با قلم در ایران، نبود آموزش اصولی آن در اغلب دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی است. جهت درک بهتر این چالش، تصویر سرفصل درس طراحی قلم فارسی رشته ارتباط تصویری در مقطع کارشناسی که در سال ۱۳۹۳ ش. بازنگری شده است (تصویر ۱۵)، آورده شده است.

شماره درس: ۰۴ نام درس: طراحی قلم فارسی نام انگلیسی: Persian Font Design

هدف درس:

شناخت قلم‌های فارسی مناسب برای متن و عنوان به صورت خانواده کامل. طراحی یک قلم فارسی برای تیر.

رئوس مطالب:

۱. آشنایی با تاریخ و سیر پیدایش فونت (قلم) در جهان، و فن آوری حروف چینی از سری تا دیجیتال
۲. آشنایی جامع با سیستم‌ها و نرم‌افزارهای حروف چینی و قالب‌های حروف ماشینی دیجیتال
۳. تشریح فاصله‌ها، کشیده، مفردات، گلیف‌ها و سایر اجزای مجموعه قلم‌های لاتین و فارسی ماشینی و دیجیتال
۴. طراحی یک قلم فارسی مناسب برای هماهنگ کردن یک قلم لاتین با آن
۵. باز طراحی و اصلاح یک قلم فارسی برای متن
۶. تهیه گزارش تشریحی از طراحی و بازسازی قلم‌های کار شده طی این درس.

تصویر ۱۵. سرفصل درس طراحی قلم فارسی رشته ارتباط تصویری مقطع کارشناسی (وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، ۱۳۹۴).

در شرح این درس، اشاره‌ای به شیوه‌های طراحی قلم، چگونگی خلق مفردات، روند شکل‌گیری فرم حروف و آزمایش‌های اُپتیکی و خوانایی در اندازه‌های مختلف قلم نشده است. به دلیل عدم وجود مبنایی برای شکل‌گیری فرم حروف و تناسب اندازه آنها در این سرفصل، هر مدرس با توجه به توانایی و سلیقه خود و بیشتر بر پایه قوانین طراحی قلم‌های لاتین، به دلیل وجود منابع نظری، طراحی قلم فارسی را تدریس می‌کند. به این دلایل است که مشکلی (۱۳۹۰) در این باره می‌نویسد: «در

همهٔ این سال‌ها حتی یک قلم کاربردی در پروژه‌های کارشناسی و کارشناسی ارشد دانشجویان، طراحی نشده و گرایش‌ها به حروف تزینی و حداکثر حروف تیتربوده است» (مشکی، ۱۳۹۰: ۴-۵). این یکی از چالش‌ها و دلایل اساسی است که پس از چندین دوره فارغ‌التحصیل شدن دانشجویان رشتهٔ ارتباط تصویری و گذراندن درس طراحی قلم، هنوز خلاء کمبود قلم‌های متنوع، اصولی و زیبا احساس می‌شود.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

با ورود دستگاه‌های چاپ به ایران، حروف سربی که براساس اقلام خوشنویسی عربی، به‌ویژه قلم نسخ عثمانی، توسط اروپائیان، بدون اشراف کامل آنها به قواعد رسم‌الخط و نگارش فارسی و عربی طراحی شده بودند، در چاپ روزنامه و کتاب در ایران مورد استفاده قرار گرفتند. نتیجهٔ استفاده از این قلم‌ها، رایج شدن فرم‌هایی از حروف بود که لحن و لهجهٔ عربی داشتند و تا امروز اثر آنها در برخی اقلام چاپی باقی مانده است. علاوه بر آن، در برخی دستگاه‌های وارداتی چاپ، تعداد کلیدهای حروف، براساس تعداد حروف در زبان انگلیسی محدود بود، بنابراین حروف فارسی از چهار حالت به دو حالت تقلیل یافت. همچنین، به جهت تسریع در حروف‌چینی، با انفکاک کامل حروف در ساخت کلمات و از بین رفتن ترکیبات دو یا چندحرفی، امکان کرسی‌بندی‌های معمول خوشنویسی در متون چاپی از بین رفت. این کار باعث دور شدن از فضای زیبای خوشنویسی و تقلیل ذوق و سلیقهٔ زیبایی‌شناسانهٔ مخاطبان و در دراز مدت باعث دور شدن از هویت بصری و فرهنگی ایرانی - اسلامی در متون چاپی شده است. ضرورت توجه و ساماندهی قلم‌های فارسی نیز از همین جا ناشی می‌شود. عدم اشراف طراحان اروپایی به فرم حروف، ساختار نگارشی و قواعد هندسی و اصول زیبایی‌شناسی خوشنویسی اسلامی و تغییر در برخی تناسب‌اندازهٔ حروف موجب مشکلاتی در ارتباط با متن و فهم آن شده و در خوانایی و فقه ایجاد می‌کند. از طرفی، فراگیر شدن و استفاده مکرر از این قلم‌ها در سال‌های متمادی، حساسیت افراد را نسبت به زیبایی‌های فرم حروف و ترکیب‌های زیبای آنها در خوشنویسی از بین برده است، از این رو برای جبران خسارات فرهنگی ناشی از این پدیده می‌بایست به‌جد و با دقت و وسواس به بازنگری در بازطراحی قلم‌های موجود و طراحی قلم‌های جدید براساس مبانی خوشنویسی پرداخت.

با آنچه در متن حاضر مورد بحث قرار گرفت، می‌توان چالش‌های کمبود قلم‌های

مناسب فارسی را به قرار ذیل شناسایی کرد: ۱) عدم تنوع کمی و کیفی قلم‌های فارسی و تزئینی بودن اغلب آنها؛ ۲) قدیمی بودن اغلب قلم‌های تایپی پرکاربرد فارسی؛ ۳) کمبود قلم‌های اختصاصی؛ ۴) کمبود خانواده کامل قلم فارسی؛ ۵) کمبود قلم‌های تایپی مناسب و کاربردی در رسانه‌های الکترونیکی و دیجیتالی؛ ۶) کمبود قلم فارسی هماهنگ با قلم‌های لاتین و ۷) عدم آموزش اصولی طراحی قلم فارسی در دانشگاه‌ها و مراکز آموزش عالی ایران.

در تفصیل برخی از این تیرها می‌توان افزود از چالش‌های مهم فرهنگی مرتبط با قلم‌های فارسی، مواردی چون درک ناکافی ضرورت و اهمیت قلم فارسی در بیان محتوای مطالب است. تصویر حروف و کلمات نقش مهمی در خوانایی و القای بهتر معانی متن دارد، از این جهت داشتن قلم‌های اختصاصی برای موضوعات و مخاطبان ویژه، ضروری به نظر می‌رسد. در ایران از معدودی قلم برای متون مختلف استفاده می‌شود، در نتیجه به دلیل مشابهت تصویری و یکنواختی شکل متون در حوزه‌های مختلف، اهمیت مطالب کمتر درک شده و با عدم اقبال به مطالعه، کاهش فرهنگ کتابخوانی را در پی دارد.

از دیگر چالش‌ها، به روز نبودن قلم‌های پرکاربرد فارسی و عدم وجود خانواده کامل اغلب آنها است. برای جبران کمبود خانواده قلم در حروف چینی متن، از قلم‌های مختلف استفاده می‌شود. چون با قلم‌های متعدد در یک متن نمی‌توان نظم بصری لازم را ایجاد کرد، این کار باعث عدم تمرکز در خواندن شده و خستگی چشم را در پی خواهد داشت. این موضوع در مرور مجلات عمومی ایران، کاملاً ملموس است. کمبود قلم‌های کاربردی و مناسب در رسانه‌های نوین انتقال اطلاعات نیز از دیگر چالش‌هایی است که باعث محدودیت‌هایی در استفاده از حروف فارسی در این فضاها شده و کاربران با حروف انگلیسی کلمات فارسی را می‌نویسند. این کار می‌تواند باعث دور شدن از هویت فرهنگی ملی شده و در دراز مدت اثرات جبران ناپذیری را بگذارد. یکی از مهم‌ترین چالش‌های فرهنگی کمبود قلم فارسی در ایران، عدم آموزش اصولی طراحی قلم در مراکز آموزش عالی است که برای رفع آن می‌توان با راه‌اندازی رشته طراحی قلم در مقطع تحصیلات تکمیلی، مشابه دانشگاه‌های ردینگ^۱ انگلیس و لیدن^۲ هلند، با تدوین سرفصل مناسب و داشتن زمان کافی جهت شناخت نقش و

1. Reading University

2. Leiden University

اهمیت قلم و سپس آموزش مبتنی بر ساختار هندسی خوشنویسی ایرانی که متناسب با ذوق و سلیقه مخاطب ایرانی است، بخشی از این چالش‌ها را مرتفع کرد. در این مسیر می‌توان با امکانات فناوری امروز، چون اپن تایپ^۱، از ظرفیت‌های تنوع فرم حروف و کرسی‌بندی کلمات در خوشنویسی، که عامل اصلی زیبایی قلم‌های فارسی پرکاربرد هستند، در طراحی قلم استفاده کرد تا علاوه بر داشتن تعداد بیشتر قلم‌های اصولی و کاربردی، تأثیرات مثبت فرهنگی بر مخاطبان گذارده شود.

در نهایت، به نظر می‌رسد که وجود این چالش‌ها و کمبودها باعث تغییر زیبایی‌شناسی استفاده‌کنندگان از قلم فارسی شده و در درازمدت می‌تواند موجبات دور شدن جامعه از هویت فرهنگی ایرانی - اسلامی خود را فراهم کند.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

منابع و مأخذ

- ابی فارس، هدا اسمیتشوایتزن (۱۳۸۶). «حروف عربی و فرهنگ طراحی خاورمیانه»، ترجمه مزده دقیقی، فصلنامه نشان، شماره ۱۴: ۷۲-۷۵.
- استادی، کاظم (۱۳۹۱). *فعالان اصلاح الفبا و تغییر خط*، چاپ اول، تهران: انتشارات علم.
- بروکمان، ژوزف مولر (۱۳۸۶). *سیستم گرید در طراحی گرافیک*، ترجمه دژار حقی، تهران: انتشارات دید.
- حقیقی، ابراهیم (۱۳۹۰). *حرف‌های تکراری*، تهران: انتشارات دید.
- حقیقی، علی (۱۳۸۶). «تیتربا حروف فارسی»، فصلنامه نشان، شماره ۱۴: ۳۴-۳۹.
- خان‌جانزاده، دامون (۱۳۹۱). «معمار حروف/ گفتگو با دامون خان‌جانزاده طراح تایپ نشریات»، فصلنامه شارستان، شماره ۳۶ و ۳۷: ۱۱۴-۱۱۷.
- روپر، جفری (۱۳۸۸). «تلاش‌های عربی - اروپایی: خوشنویسی، نشانه‌نگاری و نوشته‌نگاری در دوران ابتدایی مدرنیسم»، دبیره: الف (دفتری در خط و زبان فارسی)، مجموعه مقالات: ۴۰-۵۶، تهران: موسسه فرهنگی پژوهشی چاپ و نشر نظر.
- سیهر، مسعود (۱۳۹۱). «حدود تایپوگرافی» در کتاب *اردیبهشت ۳: گزیده مقالات سومین فراخوان پژوهشی طراحی گرافیک ایران*، مجموعه مقالات شماره ۳: ۱۳۹-۱۶۲، تهران: نشر آبان.
- عابدینی، رضا (۱۳۸۸). «هیولا و خط فارسی»، دبیره: الف (دفتری در خط و زبان فارسی)، مجموعه مقالات: ۴-۸، تهران: مؤسسه فرهنگی پژوهشی چاپ و نشر نظر.
- عبدالله‌زاده حقیقی، حسین (۱۳۸۱). «فصلی از تاریخچه هنر گرافیک ایران، ورود دستگاه‌های لاینوتایپ و آغازی بر کار طراحی حروف»، *مجله گرافیک*، شماره ۴۴/۴۵: ۶-۹.
- عفراوی، بهرام (۱۳۸۸). *کتاب فونت (راهنمای طراحی، انتخاب و به کارگیری فونت فارسی)*، تهران: مؤسسه فرهنگی هنری سی بال هنر.
- غلامی جلیسه، مجید (۱۳۹۰). «تحقق رؤیای چاپ فارسی در شرق به دست چارلز ویلکینز» *مجله پیام بهارستان*، شماره ۱۳: ۱۰۲۰-۱۰۲۹.
- قادر، حسن (۱۳۸۸). *نخستین گام‌های مدیریت نوشتار، راهکارهای علمی و عملی*، تهران: انتشارات علم.
- کاشانی، مجید (۱۳۹۰). «نگاهی به قلم ویژه»، فصلنامه نشان، شماره ۲۸: ۲۲-۲۵.
- کرا، پاول (۱۳۸۴). «عبار، راهی نو»، *مجله هنرهای تجسمی*، شماره ۲۲: ۲۲-۲۵.

کرایک، جیمز و برتون، بروس (۱۳۸۲). سی قرن طراحی گرافیک، ترجمه ملک محسن قادری، تهران: سازمات چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

کهنوند، مریم (۱۳۸۸). پژوهشنامه گروه پژوهش فونت فارسی، تهران: دبیرخانه شورای عالی اطلاع‌رسانی.

کهنوند، مریم (۱۳۹۱). «یادداشت دبیر» در کتاب اردیبهشت ۳: گزیده مقالات سومین فراخوان پژوهشی طراحی گرافیک ایران، مجموعه مقالات شماره ۳: ۱۰-۱۳، تهران: نشرآبان.

مثقالی، فرشید (۱۳۹۰). تایپوگرافی (حروف‌چینی)، تهران: مؤسسه پژوهشی چاپ و نشر نظر.

مشکی، ساعد (۱۳۹۰). «سرمقاله»، فصلنامه نشان، شماره ۲۶: ۴-۵.

مِگز، فیلیپ‌بی (۱۳۸۴). تاریخ طراحی گرافیک، ترجمه ناهیداعظم فراست و غلامحسین فتح‌الله نوری، تهران: انتشارات سمت.

ممیز، مرتضی (۱۳۸۲). حرف‌های تجربه، مجموعه مقالات از سال ۱۳۴۵ تا ۱۳۸۲، تهران: انتشارات دید.

وایت، الکس (۱۳۸۹). تأملی در طراحی حروف (ایدئولوژی کاربردی در طراحی حروف)، مترجمان: عاطفه متقی و محمدرضا عبدالعلی، تهران: فرهنگسرای میردشتی.

سایت وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

Abou Rjeily, Rana; (2011); Cultural connectives; New York; Mark Batty

Nemeth, Titus; (2006); Harmonization of Arabic and Latin script; United Kingdom: University of Reading.

Norman, Jeremy; (2018); Paganino & Alessandro Paganini Issue the First Printed Edition of the Qur'an in Arabic, of Which One Copy Survived; Retrieved from <http://www.historyofinformation.com/expanded.php?id=405>

Pao, Imin and Berger, Joshua; (2006); 30 Essential Typefaces for a Lifetime; massachusetts: RockPort.

Rees, Fran; (2006); Johannes Gutenberg: Inventor of the printing press; Minneapolis, MN: Compass Point Books.

www.linotype.com

www.myfonts.com

www.sakkal.com